

Piotr Kardyś, Krzysztof Zemeła, Tadeusz Wojewoda

Ziemia skarżyska czy region skarżyski?

Z Dziejów Regionu i Miasta : rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa
Historycznego w Skarżysku-Kamiennej 2, 7-26

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Artykuły

Piotr Kardys
Krzysztof Zemęła
Tadeusz Wojewoda

Ziemia skarżyska czy region skarżyski?

Zauważalny rozwój życia kulturalnego, a ostatnio również postęp widoczny w wielu aspektach gospodarki rynkowej, stały się podstawą do wysuwania przez miejscowe elity postulatu stosowania m.in. w badaniach historycznych pojęcia „ziemia skarżyska”¹. Niewątpliwie czynnikiem wzmacniającym zainteresowanie takim nazewnictwem było powstanie powiatu skarżyskiego, który w naturalny sposób skupił tereny związane od stuleci z osadami zlokalizowanymi na obszarze obecnego miasta.

Prezentowana w niniejszym szkicu przeszłość teraźniejszego miasta i jego okolic pokazuje, że zasięg ziemi czy regionu nie były zjawiskiem stałym. Zawsze jednak będziemy mieli na myśli obszar będący swego rodzaju centrum gospodarczo-kulturalnym. Spróbujemy zatem przybliżyć genezę interesującego nas regionu od pradziejów aż po schyłek XX w. Nie należy się także dziwić inicjatywie napisania tego rodzaju tekstu, gdyż większość, o ile nie wszystkie środowiska lokalne, pragną, z lepszym lub gorszym skutkiem, wpisać historię swojej Małej Ojczyzny w ogólne procesy historyczne. Celem pośrednim zaś może

¹ Z ważniejszych opracowań ostatnich lat należy wymienić pracę zbiorową: J. Janiec, P. Kardys, R. Sowa, A. Stańkowiak, K. Zemęła, *Powiat skarżyski – miejsca cenne przyrodniczo i historycznie*, Kielce 2007, s. 8, gdzie ziemia skarżyska potraktowana została jako synonim powiatu skarżyskiego.

być pokazanie czynnikom decyzyjnym, jak wykorzystać przeszłość i jej pozytywne aspekty w celu związania zaplecza z centrum². Odpowiedź na pytanie dotyczące zasadności stosowania pojęć „ziemia skarżyska” bądź „region skarżyski” wymaga dokonania choćby podstawowych ustaleń terminologicznych, porządkujących analizowany problem.

Zatem termin „ziemia” w rozumieniu historycznym odnosi się do obszarów posiadających tradycje samodzielności politycznej bądź administracyjnej. Przykładowo mianem „ziemi radomskiej” określała jest część historycznego województwa sandomierskiego, położona w widłach Wisły i Pilicy. W czasach napoleońskich istniał departament radomski, w 1845 r. utworzona została gubernia radomska, w latach okupacji dystrykt radomski, wreszcie w Polsce Ludowej po 1975 r. województwo radomskie. Pojęcie „ziemia radomska” jest już mocno ugruntowane, pojawia się często tak w publicystyce jak i historiografii, toteż jego zasadność trudno kwestionować³. Niekiedy jednak operowanie terminem „ziemia” rodzi pewne problemy. Za przykład może posłużyć tu „ziemia lubuska”, wokół którego to pojęcia nagromadziło się wiele nieporozumień, mających swoje źródło w skomplikowanych relacjach polsko-niemieckich⁴. Zauważyć można też tendencję polegającą na utożsamianiu „ziemi” z „powiatem”. Wspomniane rozwiązanie zastosowali autorzy przywołanego wcześniej opracowania *Powiat skarżyski – miejsca cenne przyrodniczo i historycznie*, zaznaczając wszelako, iż termin „ziemia skarżyska” nie jest uwarunkowany historycznie.

² Jako przykład może służyć publikacja *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1999, passim. Z prac mających za zadanie pokazać odrębność kulturową regionu, zob.: *Pamiętnik świętokrzyski*, red. A. Patkowski, Kielce 1930 (1931), passim; *Studia sandomierskie*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Warszawa 1967, passim; S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, [w:] idem, *Opuscula Medievistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005, s. 153-198. Szczególnie ważne w kontekście naszych rozważań są prace: *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość?*, red. J. Wijaczka, Kielce 2001, passim.

³ Przykładowo tytuł „Ziemia Radomska” nosił dziennik ukazujący się w czasach II RP. Zbiór biogramów dotyczących znaczących dla regionu postaci zatytułowano: *Znani i nieznanzi ziemi radomskiej* (red. Cz. T. Zwolski, t. 1-3, Radom 1980, 1988, 1990).

⁴ Zob. B. Burda, A. Roszak, M. Szymczak, *Koncepcja podręczników i programów do historii regionalnej i lokalnej na przykładzie Środkowego Nadodrza*, [w:] *Toruńskie spotkania dydaktyczne II. Region w edukacji historycznej. Nauka – doradztwo – praktyka*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2005, s. 90.

Rzeczywiście, pojęcie to nie funkcjonuje w obiegu naukowym, ani też w języku potocznym. Ponadto czynienie z „ziemi” synonimu „powiatu” może być ryzykowne, choćby dlatego, że ten ostatni może mieć zmienny kształt terytorialny i trudny do przewidzenia stopień trwałości.

Jeżeli chodzi o „region”, jest to również określenie niejednoznacznie definiowane. Według Jerzego Topolskiego „region historyczny jest określonym terytorium, zamieszkałym przez ludność związaną wspólnymi, dłużej lub krócej trwającymi dziejami – różnymi (pod takim czy innym względem) od dziejów innych tego rodzaju jednostek terytorialno-ludnościowych. [...] Inaczej mówiąc – to pewien układ gospodarczy, społeczny, polityczno-administracyjny, kulturalny i psychiczny, o znacznej wadze w różnych okresach historycznych poszczególnych elementów, dających się wyodrębnić z szerszej tkanki historycznej”⁵. Wprawdzie powyższa definicja z racji swej ogólności wydaje się być trudna do zastosowania, ale w dalszych wywodach autor czyni pewne uściślenia. Zauważa mianowicie, iż „region historyczny związany jest przede wszystkim z problematyką działania ludzi, a nie problematyką geograficzną”. Natomiast Józef Półciwarteł i Alojzy Zielecki przywołują tradycyjne znaczenie terminu „region historyczny”, używanego w odniesieniu do historycznych dzielnic. Istniałby więc region śląski, wielkopolski, etc. Zarazem zwracają uwagę na to, że dla tak wyznaczonego obszaru adekwatniejsze może być pojęcie „makroregion”. Sami natomiast proponują przyjąć, że „region w znaczeniu węższym, to obszar podobny rynkowi lokalnemu, który występował i występuje na pewnym terytorium, z wykształconym w przeszłości ośrodkiem miejskim integrującym gospodarkę, społeczeństwo i kulturę tej przestrzeni, przed którym istnieją perspektywy dalszego rozwoju, a wiedza o tym regionie będzie wyzwać inicjatywę społeczną, wytwarzać przywiązanie do rodzinnych stron u jego mieszkańców”⁶. Idąc tropem powyższych ustaleń można więc przyjąć, że istnieje system regionów historycznych, w którym mniejsze regiony („mikroregiony”) wchodziły w skład większych („makroregionów”). Odnosząc to do lokalnej problematyki: przykładowo hipotetyczny mniejszy region skarżyski byłby częścią większego regionu świętokrzyskiego.

⁵ J. Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977, s. 430.

⁶ J. Półciwarteł, A. Zielecki, *Istota i funkcje regionalizmu*, [w:] *Metodologiczne i dydaktyczne problemy historii regionalnej*, red. J. Półciwarteł i A. Zielecki, Rzeszów 1977, s. 11-12.

Początki historii obszaru obecnego miasta Skarżyska-Kamiennej sięgają kilkudziesięciu tysięcy lat wstecz. W okresie około 60 do 40 tys. lat temu był on penetrowany przez łowców neandertalskich zamieszkujących w jaskini Raj. Wówczas na obszarze dzisiejszych Łyżew znaleźli oni czerwony proszek, tlenek żelaza, który potraktowali jako magiczny substytut życiodajnej krwi i siły, pozwalający wierzyć w przewagę człowieka nad siłami natury⁷. Intensywną eksploatację barwnika, nazywanego ochrą lub hematytem przerwało ostatnie zlodowacenie. Dopiero kilkanaście tysięcy lat temu powrócili na te tereny ludzie, którzy szybko zorientowali się, jakie bogactwo kryje się za kontrolą miejsc wydobycia hematytu⁸. Umożliwiało to pozyskiwanie surowca krzemienego od innych grup ludzkich pojawiających się w pobliżu, dokonywanie wymiany handlowej na poszukiwane towary, a nawet służyło mieszaniu materiału genetycznego między przedstawicielami różnych społeczności. Miejsca takie nazywa się w literaturze przedmiotu aggregation site⁹. Stefan Krukowski i Romuald Schild sformułowali hipotezy

⁷ Zob. S. Krukowski, *Rydno*, „Przegląd Geologiczny” 9, 1961, nr 4; r. Schild, *Wieloprzemysłowe stanowisko Rydno IV/57 (Grzybowa Góra), pow. Starachowice*, [w:] *Materiały do prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski*, pod red. W. Chmielewskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967; Z. Pyzik, *Prahistoria Rydna*, [w:] *Zeszyt przewodniczy*, Skarżysko-Kamienna 1990; J. Lejawa, *Rezerwat archeologiczny „Rydno”*, [w:] „Skarżyskie Zeszyty Ochrony Przyrody”, t. 6, 1992; J. Fiedorczuk, *Production, selection and „export” of blanks in the Final Palaeolithic Masovian Complex. A case study of the blade workshops from Rydno IV/57 in Southern Poland*, „Archeologia Polona” 33, 1995; R. Schild, H. Królik and J. Tomaszewski, *A raw material economy of the Palaeolithic and Mesolithic occupants of the Rydno complex*, [w:] R. Schild, Z. Sulgostowska, *Man and Flint. Proceedings of the VIIIth International Flint Symposium*, Warszawa 1997; P. Kardys, *Rydno – pradziejowa aglomeracja osadnicza (na podstawie stanu badań)*, „Znad Kamiennej” 1, 2007; P. Kardys, J. Janiec, K. Jagiełło, *Rydno. Pradziejowa aglomeracja osadnicza*, Skarżysko-Kamienna 2009.

⁸ R. Schild, *Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżu Gór Świętokrzyskich*, „Folia Quaternaria” 39, 1971; R. Schild, H. Królik with M. Marczak and J. Mościbrodzka, *Rydno. A Final Palaeolithic ochre mining complex*, „Przegląd Archeologiczny” 29, 1981.

⁹ J. Fiedorczuk, *Processing workshops and habitations sites of the Final Palaeolithic Masovian Complex. A view from the perspective of Flint artifacts refitting*, [w:] R. Schild, Z. Sulgostowska, *Man*, passim; H. Królik, R. Schild, *Rydno, a final Paleolithic ochre mine and surrounding aggregation grounds*, [w:] *Tanged Points Cultures In Europe. Read at the International Archeological Symposium, Lublin, September, 13-16. 1993.*, red. S. K. Kozłowski, J. Gurba, L. Zaliznyak, „Lubelskie Materiały Archeologiczne” 13, 1999, s. 146-163; H. Królik, R. Schild, A. J. Tomaszewski, E. Ciepielewska, *Who was who? Raw*

o wyjątkowym znaczeniu dla rozwoju kultur pradziejowych swoistej aglomeracji osadniczej nad górną Kamienną¹⁰. Następnie oni i ich uczniowie nadali wynikom badań na Rydnie międzynarodowy rozgłos, czyniąc Skarżysko i najbliższą okolicę mekką polskiej archeologii pradziejowej. W konsekwencji powstał założony przez S. Krukowskiego rezerwat archeologiczny Rydno, który swoją zachodnią granicą wchodzi w obręb miasta Skarżyska-Kamiennej, i w istotnej części zlokalizowany jest na terenie powiatu skarżyskiego¹¹. Już w tym konkretnym przypadku, jakże ważnym dla tożsamości lokalnej społeczności, możemy posłużyć się pojęciem „region skarżyski” lub „rejon Skarżyska”. Mówimy bowiem o mniej lub bardziej uchwytnym obszarze, który jest rozpoznawalny dla archeologów i historyków, miłośników historii i czytelników opracowań historycznych, gdzie Skarżysko-Kamienna jest najbardziej czytelnym punktem w przestrzeni geograficznej zarówno w wymiarze lokalnym, regionalnym, jak i ogólnopolskim. Jednocześnie nie wydaje się zasadne używanie pojęcia „ziemia skarżyska”, który narzuca z góry pewien schematyzm myślenia, polegający na ograniczeniu horyzontu geograficznego do stałych, określonych granic, wyróżniających się bądź to przyrodniczo bądź kulturowo. Region sugeruje zaś podkreślenie pewnych wspólnych cech i związków, niekoniecznie wyjątkowych w skali ogólnopolskiej, ale w pewien sposób związanych z jakimś miejscem, w tym przypadku terenem obecnego Skarżyska-Kamiennej. W tym kontekście wyjątkowego znaczenia nabierają działania miłośników pradziejów, którzy propagując wiedzę o rezerwacie archeologicznym Rydno – m.in. za pomocą pikników archeologicznych, konkursów literackich, plastycznych i fotograficznych – próbują przyciągać rzesze zainteresowanych z miasta, bliższej i dalszej okoli-

material and techno-structural patterning of Masovian occupants of the Rydno complex, [w:] *Stone Age – Mining Age*, red. G. Körlin, G. Weisgerber, Bochum 2006, s. 17-28.

¹⁰ S. Krukowski, *Paleolit*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Encyklopedia Polska PAU, t. 4, Kraków 1939-1948; R. Schild, *Wieloprzemysłowe*, passim. Liczne informacje na temat Rydna zawiera praca zbiorowa: *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Orońsku, 8-10. 10. 2003.*, red. W. Borkowski, J. Libera, B. Sałacińska, S. Sałaciński, Kraków-Lublin 2008.

¹¹ Wpisany do rejestru zabytków województwa kieleckiego w 1957 r. (dział Aa – zabytki nieruchomości, pozycja 511). Wpis odnowiono w dniu 6 lipca 1977 r. (pozycja 514), a po rozszerzeniu granic obszaru chronionego powtórzono wpis do rejestru zabytków w 1986 r.

cy. Ideą tych przedsięwzięć jest powiązanie świadomości historycznej członków społeczności lokalnej z nazwą Rydno. To z kolei prowadzi do zaangażowania się lokalnych stowarzyszeń, instytucji samorządowych i firm w promowanie, i popieranie upowszechniania wiedzy o Rydnie, jako dziedzictwie mieszkańców Skarżyska, a zatem sprzyja wiązaniu genezy regionu skarżyskiego ze znanym z literatury krajowej i zagranicznej rezerwatem archeologicznym.

Systematyczne w ostatnich dziesięcioleciach badania historyczne nad osadnictwem obszaru miasta Skarżyska-Kamiennej w epoce staropolskiej¹² – niestety wciąż niepełne, głównie z powodu braku badań powierzchniowych – wskazują na znaczenie większego (Kamienna) i mniejszych cieków wodnych (Kamionka, Bernatka, Oleśnica). Pomiędzy nimi pozostawały niezagospodarowane rolniczo, ale wykorzystywane okresowo połacie leśne. Zasadnicze znaczenie mają w tym przypadku takie osady, jak: Bzin, Żyrcin (obecnie Rejów), Posadaj, Pogorzałe, a zwłaszcza Skarżysko. Spojrzenie na mapę pokazuje, że ludność miejscowa osiedlała się w pasie północ-południe, wzdłuż Kamionki, Bernatki i Oleśnicy, dopływów Kamiennej. Ta ostatnia stanowiła natomiast największy trakt spławny na omawianym terenie¹³ i punkt orientacyjny dla drogi biegnącej wzdłuż jej południowego brzegu, z odgałęzieniem na terenie Skarżyska Kościelnego¹⁴. Jak się jednak stało, że w dłuższej perspektywie dziejowej nazwa miasta została urobiona od dwóch osad należących do Odrowążów, tj. Skarżyska i Kamiennej? Wydaje się, że decydujące znaczenie miały

¹² K. Zemęła, *Historia Skarżyska-Kamiennej. Rozwój osadnictwa do końca XVII wieku*, Skarżysko 1991, passim; *Szkice do historii. Skarżysko-Kamienna*, Skarżysko-Kamienna 1993, passim. W mniejszym zakresie praca zbiorowa *Skarżysko-Kamienna. Studia i materiały*, red. M. Dobrowolska, J. Rejman, T. Zientara, Kraków 1977, passim.

¹³ *Pradzieje i wczesne średniowiecze w dorzeczu Kamiennej*, 19-20 listopada 1986, Ostrowiec Św., passim; Z. i S. Kurnatowscy, *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, Wrocław 1996, s. 117-123; W. Gliński, *Środkowe dorzecze Kamiennej w okresie średniowiecza. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Wybrane zagadnienia z pradziejów i średniowiecza środkowego dorzecza Kamiennej. Materiały konferencji*, Starachowice 2005, s. 65-80.

¹⁴ Zob. P. Kardys, *Obszar gminy Skarżysko Kościelne w pradziejach i średniowieczu*, [w:] P. Kardys, M. Medyński, K. Zemęła, T. Wojewoda, *Dzieje gminy Skarżysko Kościelne*, Skarżysko Kościelne 2010, s. 24-28.

w tym przypadku spory własnościowe zapoczątkowane już we wcześniejszym średniowieczu między wspomnianym rodem rycerskim a cystersami wąchockimi¹⁵. Pojawienie się nazwy Skarżysko w pierwotnym fundum cysterskim z 1179 r. przekonuje o jego wcześniejszej genezie. W miarę upływu czasu jego nazwa ewoluowała w kierunku nazwy własnościowej – Skarżyska Opackiego lub Klasztornego (obecnie Skarżysko Kościelne). Po donacji na rzecz cystersów Odrowążowie rozpoczęli zagospodarowywanie terenów pogranicznych, w tym konkretnym przypadku Skarżyska Rycerskiego i Pogorzałego. Było to konieczne wobec nie do końca uregulowanych granic tych osad, co groziło zawłaszczaniem gruntów sąsiednich. Mamy zresztą o takich praktykach świadectwa źródłowe już z XV w. Sugestia wynikająca z nazw Skarżysko mogłaby świadczyć o identyczności obu centrów osadniczych. Wydaje się jednak, że Odrowążowie z premedytacją założyli na własnym terenie, pobliskim cysterskiemu fundum, kolejną osadę o identycznej nazwie, w celu podkreślenia prawa własności. Tym samym może być to wskazówka, że i Skarżysko darowane mnichom również niegdyś do nich należało. Ten spór o zapobieżenie ewentualnemu zawłaszczaniu nieużytków i przesuwanie granicy dóbr był już w średniowieczu charakterystycznym dla obszaru obecnego miasta. Po raz kolejny zatem region skarżyski, do XIV w. dość odległy od starego centrum osadniczego Odrowążów (Końskie, Odrowąż, od XIII/XIV w. Chlewiska i Szydłowiec) znalazł się w orbicie ich żywotnych interesów majątkowych i był punktem ciężkości sporów granicznych w obrębie dzisiejszego miasta.

Z zagadnieniem poruszonym wyżej łączy się kwestia etymologii, jakże istotnej z punktu formułowania określenia ziemia lub region skarżyski. Nazwa Skarżysko, pisana w średniowieczu różnie, ale zawsze z zachowaniem zasadniczego brzmienia, jest najczęściej spotykaną w źródłach. Wpływ na to miał fakt pojawienia się Skarżyska Rycerskiego obok Klasztornego. Trudna jest jej interpretacja etymologiczna¹⁶, ale bezsporny jest fakt ogólnej znajomości nazwy Skarżysko

¹⁵ Zob. K. Zemela, *Historia*, passim; P. Kardyś, *Czy nazwa Skarżysko pochodzi od Karsa, człowieka „karśniawego”, czy może od ludzi skarżących?*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 8, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2007, s. 9-24; idem, *Etymologia nazwy Skarżysko w świetle źródeł z XIII wieku*, „Znad Kamiennej” 2, 2009, s. 29-42.

¹⁶ P. Kardyś, *Czy nazwa*, passim; idem, *Etymologia*, passim.

zarówno w rodzie Odrowążów, mnichów wąchockich, a zapewne i okolicznej ludności¹⁷. Inaczej trudno byłoby wytłumaczyć potrzebę używania jej w dwóch wersjach, w wyniku zmian własnościowych i zakładania nowego osadnictwa.

Reasumując, rozważania nad możliwością używania w publikacjach i dyskursie nie tylko naukowym pojęć ziemia i region skarżyski, słuszny wydaje się wniosek o stosowanie zwrotu region. Warto także pamiętać, że już łacińskie znaczenia słowa region wiązało się z okolicą, okręgiem, dzielnicą, strefą i rejonem. Zupełnie inne było znaczenie słowa ziemia, może o słowiańskim rodowodzie. Było to tyle co „kraj”. Zatem jeszcze raz wypada podkreślić zasadność używania terminu region w badaniach nad najwcześniejszymi dziejami Skarżyska. Jest on bardziej adekwatny do stanu zagospodarowania dla okresu wcześniejszego niż nowożytny i ewentualnego oddziaływania zlokalizowanego tu osadnictwa i pierwocin przemysłu na tereny sąsiednie. Należy ponadto wyartykułować fakt rozrzutu geograficznego osad omawianego terenu w średniowieczu, które wpisują się dokładnie w granice obecnego miasta (rozszerzenie osadnicze z południa na północ), a że decydującą w ostatecznym rozrachunku nazwą stało się Skarżysko – nie zaś największa i najważniejsza ze względów uprzemysłowienia osada bzińska – to wynik zmian zachodzących w czasach nowożytnych i najnowszych.

Już bowiem w XVI w. nastąpił znaczący awans gospodarczy omawianego obszaru, z jednej strony przyniósł powstanie nowych jednostek osadniczych na terenie dzisiejszego miasta (Kamienna, Milica, Ciurów, Posadaj, Szczepanów, Łyżwy, Usłów), z drugiej zaś rozwój osad o starszej metryce (Bzin, Rejów, Skarżysko Rycerskie/Książęce). Stabilizowały się również stosunki własnościowe na omawianym terenie (dobra opactwa cystersów wąchockich oraz Szydłowieckich, od 1548 r. Radziwiłłów), które przetrwały do początków XIX w. Rozwój gospodarczy, w tym rozwój górnictwa i hutnictwa oraz rzemiosł powiązanych z tymi gałęziami przemysłu spowodował silniejsze niż dotąd

¹⁷ P. Kardys opublikował hipotezę o etymologii nazwy Skarżysko, w związku z prawami Odrowążów do sądów bożych we własnych dobrach i wiecu w Milicy, które to instytucje zawsze wiązały się ze skarżeniem. Zatem region ten miałby od dawna czytelną etymologię. Jednak jest to tylko hipoteza oparta na fragmentarycznym materiale źródłowym i przesłankach, a zatem wciąż pozostaje w sferze domysłów, zob. *ibid.*

powiązania między osadami i ludnością, ale także oddziaływanie przestrzenne omawianego terenu. Cyrkulacja dóbr i usług tworzonych na omawianym obszarze poszerzała swój zasięg, tak więc pośrednio granice administracyjne ówczesnych powiatów, czy ziem, a także granice administracji kościelnej, które rozdzielały teren dzisiejszego miasta, czy obecnego powiatu skarżyskiego miały dla ówczesnych mieszkańców, w rozumieniu życia codziennego, mniejsze znaczenie.

Obszar dzisiejszego powiatu skarżyskiego był znaczącym ośrodkiem przemysłu hutniczego w ramach Staropolskiego Okręgu Przemysłowego¹⁸. Warto przy tym zauważyć, że gdyby istniał w XVI w., powiat skarżyski w dzisiejszych granicach administracyjnych byłby powiatem z największą liczbą kuźnic na terenie Rzeczypospolitej – na tym obszarze istniało ich bowiem 25, a na terenie dzisiejszego miasta aż 6. Tak więc specyfiką okolic dzisiejszego miasta pod względem gospodarczym było górnictwo i hutnictwo, które determinowało w dużym stopniu określone działania ludzi. Nawet osady, w których nie było kuźnic, często nazywano przykuźniczymi, ze względu na zajęcia ludności związane z formą działalności gospodarczej, czy to w ramach pańszczyzny, czy też wolnego najmu. To znaczący argument przemawiający za używaniem pojęcia region.

W XVI–XVIII w. wśród 10 osad istniejących na obszarze dzisiejszego miasta nastąpiły znaczące zmiany, dotyczące dynamiki rozwoju. W XVI w. dominowały pod względem gospodarczym osady cysterskie: Bzin, z największą kuźnicą w Małopolsce i Rejów. W obu miejscowościach w XVIII w. funkcjonowały wielkie piece hutnicze, które zastąpiły dotychczasowe kuźnice. Niemniej jednak w wieku XVII, a zwłaszcza XVIII najdynamiczniej rozwijała się Kamienna. Według rejestru podatku pogłównego z 1662 r., Kamienna była już dość ludną wsią. Pogłównie płacili: mieszkający tu szlachcic – Jan Zalewski, 4 osoby czeladzi dworskiej, 6 rudników, 4 osoby mieszkające przy młynie oraz 78 poddanych. W sumie Kamienną zamieszkiwało 93 osoby płacące podatek. Dla porównania dodajmy, że Kamienna prześcignęła pod tym względem Milicę i Ciurów (92), Pogorzałe (54), Posadaj (26), Szczepanków (28), nie mówiąc o innych osadach dóbr cysterskich i biskupów krakowskich. Z obszaru dzisiejszego miasta najludniejszy był Bzin

¹⁸ L. Łoboda, *Staropolski Okręg Przemysłowy w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Region*, s. 159–180.

(17 osób mieszkało w największej kuźnicy w tych stronach, 83 poddanych i 1 kuźnik) i Skarżysko Książęce (132)¹⁹. Pod koniec XVIII w. dominowały już pod względem liczby ludności osady z tzw. hrabstwa szydłowieckiego: Skarżysko Książęce (228 mieszkańców) i Kamienna (174), gdy tymczasem Bzin odnotował słabsze tempo rozwoju, zwłaszcza w XVIII w. (134 mieszkańców). Kamienna pod koniec XVIII w. oprócz kuźnicy i młyna, posiadała folwark, tu zamieszkiwali administratorzy jednego z klucza dóbr hrabstwa szydłowieckiego Radziwiłłów. Stała się też siedzibą dość bogatego klucza dóbr Radziwiłłów (Kamienna, Pogorzałe i Skarżysko), który obok Szydłowca, przynosił właścicielom największą intratę (11363 zł rocznie)²⁰. Tak więc Skarżysko Książęce i Kamienna zdominowały ludnościowo i gospodarczo inne osady terenu dzisiejszego miasta. Nic też dziwnego, że ich nazwy stały się najbardziej nośne i w konsekwencji dały nazwę dzisiejszemu miastu.

Z punktu widzenia integracji ludności ważnym wydarzeniem było utworzenie 4 marca 1657 r. parafii w Skarżysku Kościelnym przy kościele pw. Trójcy Świętej. W jej granicach obok Skarżyska Kościelnego znalazły się: Lipowe Pole, Świerczek, Szczepanów, Posadaj, Bzin, Rejów, Milica i Ciurów (Dziurdziów) oraz Kamienna. Granice nowopowstałej wspólnoty wiernych, skupionej wokół świątyni i duszpasterza, pokrywały się w dużym stopniu z granicami dzisiejszego miasta. Warto wspomnieć, że już od II połowy XVII w. funkcjonował modrzewiowy kościółek św. Mikołaja na Rejowie, a od I połowy XVII w. sosnowa świątynia w Bzinie pw. Świętego Józefa Patriarchy. Ważny to fakt, bo najbliższy na wschód kościół parafialny znajdował się w Odrowążu. Obszar oddziaływania tych świątyń znacznie wykraczał poza osady, w których się znajdowały. Kościółki te obsługiwały ludność osad terenu dzisiejszej gminy Bliżyn, zwłaszcza wtedy, gdy kościół w Odrowążu został zamieniony na zbór (XVII w.). W 1766 r. parafia zastała powiększona o wsie Skarżysko Książęce i Pogorzałe, które zostały odłączone

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, 67, s. 79, 90. Zob. K. Zemeła, *Historia*, s. 75-76; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Rozwój przemysłu na tle przemian osadniczych w rejonie Skarżyska-Kamiennej do końca XVIII wieku*, [w:] *Szkice*, s. 10-13.

²⁰ J. Wijaczka, *Hrabstwo szydłowieckie u schyłku XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów powiatu szydłowieckiego*. Seria II, red. G. Miernik, Szydłowiec 2010, s. 27-45.

od parafii w Chlewiskach²¹. Zasięg oddziaływania religijnego parafii w Skarżysku Kościelnym był znacznie większy niż naznaczony jej granicami. Powstanie parafii obejmującej teren dzisiejszego miasta i część dzisiejszego powiatu w dużym stopniu, jak sądzimy, przyczynił się do tworzenia się wspólnoty religijnej, utrwalanej w ważnych momentach wyznaczonych przez kalendarz rzymskokatolicki.

Reasumując: specyfika gospodarcza i zajęcia ludności (rolnictwo, górnictwo, hutnictwo), dodatkowo powstanie wspólnoty wiernych wokół kościoła parafialnego są dodatkowymi argumentami z okresu wczesnonowożytnego przemawiającymi za zasadnością używania terminu „region skarżyski” w badaniach historycznych i popularyzowaniu ich wyników.

Okres niewoli narodowej – po III rozbiorze – przyniósł nowy porządek prawny, a wraz z nim nowe podziały administracyjne (zarówno okresu niewoli austriackiej, później Księstwa Warszawskiego, od 1815 r. Królestwa Polskiego). Przez region skarżyski znów przebiegały wszystkie możliwe granice administracyjne (cyrkułów, obwodów, powiatów, guberni), podobnie jak i w okresie staropolskim²².

W zasadniczy sposób zmieniły się też stosunki własnościowe rozważanego obszaru. Po Radziwiłłach osady hrabstwa szydłowieckiego przeszły drogą kupna na publicznej licytacji dnia 9 i 10 marca 1802 r. na własność księżnej Anny z Zamoyskich Sapieżyny. Następnie na mocy kontraktu dobra zostały przejęte przez Rząd Królestwa Polskiego w 1828 r. Od tej pory Kamienna była jedną z 11 osad tzw. „górnicznych” ekonomii szydłowieckiej. Należały do nich również Milica, Pogorzałe, Ciurów, Szczepanów, Posadaj, Skarżysko Książęce. Od 7 lutego 1840 r. dobra górnicze zostały przejęte przez Bank Polski. Taki stan przetrwał do lat 50., gdy nastąpiło oczyszczanie włościan, folwarki i zakłady żelazne przeszły na system pracy najemnej. Po reformie uwłaszczeniowej z 2 marca 1864 r. grunty znalazły nowych prawnych właścicieli, tj.

²¹ M. Medyński, *Rozwój sieci parafialnej na terenie miasta od XVII w. do 1939 r.*, [w:] „Znad Kamiennej”, t. 1, s. 25-46.

²² J. Swajdo, *Między Wisła a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 roku*, Kielce 2005, s. 17-18; Z. Pająk, *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego*, [w:] *Region*, s. 57-58; W. Saletra, *Województwo krakowskie i sandomierskie w Królestwie Polskim w latach 1815 – 1831. Ludność, administracja cywilna, kadry urzędnicze*, [w:] *Z przeszłości regionu świętokrzyskiego od XVI do XX wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2003, s. 107 i n.

mieszkających tam włościan. Po kasacie zakonu cystersów 17 kwietnia 1819 r. osady (Rejów, Młodzawy, Usłów, Łyżwy, Nowy Młyn) przeszły na własność Rządu Królestwa Polskiego. Bzin i Bzinek wraz z zapleczem przemysłowym („fabryki żelazne”) stał się własnością rządu na mocy kontraktu między przeorem a radą Górniczą Królestwa Polskiego z 4 maja 1818 r.²³ Tym samym właścicielem terenów dzisiejszego miasta stał się rząd Królestwa Polskiego, co umożliwiło prowadzenie w miarę spójnej polityki gospodarczej na tym obszarze.

Osady pocysterskie (Rejów, Bzin, Bzinek) stały się obiektem zainteresowania Stanisława Staszica, który planował stworzyć „ciągły zakład fabryk na rzece Kamiennej”²⁴. Poczynione inwestycje w znaczący sposób przyczyniły się do industrializacji osad²⁵. Najdynamiczniej jednak rozwijała się Kamienna²⁶. W latach 30.-40. XIX w. miała już charakter przemysłowy, o czym świadczą znajdujące się tu: 2 fryszerki, 2 węglarnie, młyn, browar, kuźnia, 2 magazyny na skład żelaza, austeria, stajnia zajezdna, spichlerz i stodołka. W 1828 r. Kamienna liczyła ok. 200 mieszkańców, zaś w 1866 r. zasiedlona była przez 356 osób.

Tym samym można powiedzieć, że obszar dzisiejszego miasta nie stracił swojej specyfiki gospodarczej, nadal cechą wyróżniającą omawiany obszar był unowocześniany przemysł górniczy i hutniczy, gdzie znacząca część ludności znajdowała zatrudnienie w rozwijającym się przemyśle hutniczym i rzemiosłami związanymi z obróbką metalu.

Reformy czynszowe i uwłaszczeniowe przypadające na lata 1857–1864 wprowadzały nowy porządek gospodarczo-prawny osad i jej mieszkańców. Przy tej okazji włączono do Kamiennej Posadaj i Szczepanów, podobnie też Milica połączyła się z Ciurowem w dniu 8 sierpnia 1858 r. (pod nazwą pierwszej). Pozytywnym skutkiem reform

²³ P. P. Gach, *Opactwo cystersów w Wąchocku na przełomie XVIII i XIX wieku. Kasata i pielęgnowanie tradycji*, [w:] *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku*, red. A. Massalski, D. Olszewski, Kielce 1993, s. 79 i n.

²⁴ J. Szczepański, *Polityka gospodarcza Stanisława Staszica i Ksawerego Druckiego-Lubeckiego a rozwój Staropolskiego Okręgu Przemysłowego*, [w:] *Region*, s. 182-190.

²⁵ Najdokładniej możemy śledzić funkcjonowanie wielkiego pieca rejowskiego w XIX w. Zob. *Księga wiadomości historyczno – statystycznych wielkiego pieca w Rejowie*, opr. W. Różański, wyd. A. Rembalski, Z. J. Wójcik, Kielce – Kraków 1995, passim.

²⁶ K. Zemęła. *Skarżysko-Kamienna – nadanie praw miejskich*, Skarżysko-Kamienna 2003, passim.

czynszowo-uwłaszczeniowych było zerwanie więzów feudalnych, co umożliwiło wchodzenie w nowy system gospodarowania, z poczuciem samodzielności i pewnej swobody, a to oznaczało dalszy rozwój osad, z Kamienną na czele, która traciła powoli swój rolniczy charakter.

Procesy miastotwórcze – a zatem tworzenie się nowoczesnego regionalnego centrum – kojarzone są w znacznej mierze z osadą Kamienna. To tutaj powstaje zabudowa o charakterze miejskim, przy czym proces ten intensyfikuje się przed I wojną światową²⁷. Tu również zaczyna działać Odlewnia Żeliwa i Emaliernia „Kamienna”. Wreszcie na gruntach wsi (później osady) Kamienna w 1885 r. powstaje stacja kolejowa, część wielkiej inwestycji jaką była budowa iwangrodzko-dąbrowskiej „drogi żelaznej”. Właśnie z Kamiennej tory rozgałęziały się na wschód do Ostrowca i Bodzechowa, na zachód zaś do Kuluszek. Samej stacji zaś nadano dużą rangę, przyznając jej status II klasy, podczas gdy Kielce i Radom miały stacje III klasy. W sąsiedztwie stacji powstały: lokomotywnia, skład materiałów łatwopalnych, warsztaty remontowe. Można więc mówić o tworzeniu węzła kolejowego, co w sposób zasadniczy wpływało na rozwój osady. Jednak, niezgodnie z lokalizacją, stacja nosiła początkowo nazwę Bzin, natomiast od 1897 r. Skarżysko. W korespondencjach prasowych opisujących funkcjonowanie kolei, ale niekiedy i osady, używano obu nazw²⁸. Interesujące jest również to, że w 1897 r. założone zostało Towarzystwo Akcyjne „Skarżysko”, które – na obszarze Kamiennej, w pobliżu istniejącej odlewni – uruchomiło zakład produkcyjny „Stalownia Skarżysko”. Można zaryzykować stwierdzenie, że już od końca XIX w. nazwa „Skarżysko” zaczęła funkcjonować w oderwaniu od swoich dotychczasowych desygnatów czyli wsi „przymiotnikowych” (Skarżysko Kościelne, Skarżysko Książęce). Przy tym używano jej na oznaczenie nie do końca jeszcze określonego obszaru, nie zawsze pokrywającego się z terenem osady Kamienna²⁹.

²⁷ „Urbanistyka centrum osady gminnej Kamienna zbliżona była do nieregularnego planu przestrzennego małych miasteczek” – stwierdza J. Rell. Zob. idem: *Osada Kamienna (dziś miasto Skarżysko-Kamienna) w latach I wojny światowej i odzyskania niepodległości (1914–1922)*, Kielce 1988, s. 8.

²⁸ Liczne cytaty prasowe, szczególnie z „Gazety Radomskiej”, zob. M. Medyński, J. Krauze, *Miasto kolejarzy nad Kamienną*, Skarżysko-Kamienna 2007.

²⁹ Dwa przykłady: W raporcie komendanta okręgu VI POW czytamy: „Dnia 28 i 29 [maja 1917] odbyły się ćwiczenia [POW] między Suchedniowem a Skarżyskiem”. Zob.

W pierwszych latach II Rzeczypospolitej Kamienna nie posiada jeszcze statusu miejskiego, bowiem inicjatywa podjęta w tym kierunku już w listopadzie 1918 r. przez członków Rady Gminy zrazu nie powiodła się. Władze samorządowe nie dały jednak za wygraną i ostatecznie od 1 stycznia 1923 r. Kamienna stała się miastem. Natomiast w 1928 r. ukształtowała się ostateczna, dwuczłonowa nazwa miasta – Skarżysko-Kamienna. Można przy tym zauważyć, że jej pierwszy człon stał się dominujący, drugi natomiast zaczął być stosowany w odniesieniu do jednej z dzielnic. Z kolei w dokumentach kościelnych, także po 1928 r., miejską parafię często nazywano Kamienną-Skarżysko.

Miasto posiadało duży i co ważne, skutecznie wykorzystywany potencjał rozwojowy. Zaświadczają o tym liczby. O ile w 1921 r. Kamienną zamieszkiwały 8163 osoby, to w 1927 r. – już 10018. W następnych latach przyrost ludności był jeszcze szybszy. Dość przypomnieć, że w 1938 r. miasto liczyło ponad 20 tysięcy mieszkańców³⁰. Jako źródła przyrostu wskazać trzeba systematyczny rozwój gospodarczy i rozszerzanie granic miasta. W 1920 r. osada Kamienna zajmowała powierzchnię 690 ha, natomiast Skarżysko-Kamienna w 1939 r. ponad 20 km². Od lat 20. pojawiają się wielkie inwestycje, będące nowymi – obok już istniejących – czynnikami napędowymi wspomnianego rozwoju, a zarazem czyniące ze Skarżyska centrum lokalnego rynku pracy. Chodzi przede wszystkim o Państwową Fabrykę Amunicji, ale też o ZEORK. Dzięki nim między 1931 r. a 1939 r. przybyło w mieście 4,5 tys. nowych miejsc pracy³¹. Jakąś ich część, trudną do oszacowania, ale zapewne znaczącą, zajęły osoby z okolicznych wsi. Warto w tym kontekście przytoczyć opinię powiatowego inspektora samorządowego, który w sprawozdaniu z przeprowadzonej w 1934 r. „rewizji generalnej” gminy Skarżysko Kościelne stwierdza, iż gmina zamieszkała jest „przez drobnych rol-

Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski 1915–1918, opracowanie J. Pająk i P. Wzorek, Kielce 2006, s. 43; w swoim *Diariuszu* ks. Józef Rokoszný wielokrotnie pisze o Skarżysku, przykładowo wspomina ks. Sykulskiego „ze Skarżyska”. W istocie ks. Kazimierz Sykulski spełniał posługę kapłańską przy kościele w Bzinie. Zob. *Diariusz Wielkiej Wojny 1915–1916*, opracowanie W. Caban i M. Przeniosło, Kielce 1998, s. 69.

³⁰ M. B. Markowski, *Przemiany społeczno-gospodarcze w Skarżysku-Kamiennej w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkice do historii. Skarżysko-Kamienna*, Skarżysko-Kamienna 1993, s. 109.

³¹ *Ibid.*, s. 110.

ników dorabiających sobie częściowo w Państwowej Wytwórni Broni i Amunicji [tak w oryginale, T.W.] w Skarżysku-Kamiennej oraz warsztatach kolejowych, co pozwala regularnie opłacać podatki a gminie realizować zamierzenia gospodarcze³². Cytowane sprawozdanie ilustruje proces tworzenia się więzi ekonomicznych między regionalnym centrum (Skarżyskiem-Kamienną) a zapleczem (w tym wypadku Skarżyskiem Kościelnym, ale w grę wchodziły również wsie gminy Bliżyn). Znamienne jest to, że gmina Skarżysko Kościelne w okresie międzywojennym należała do powiatu iłżeckiego, zatem wspomniane więzi nie harmonizowały z istniejącym podziałem administracyjnym.

Na plus skarżyskich przedwojennych samorządowców należy zapisać działania świadczące o tym, że mieli oni wolę uczynienia z miasta regionalnego centrum. Uważali, że zamierzenie to ułatwić może utworzenie nowego powiatu z siedzibą w Kamiennej (później Skarżysku-Kamiennej). Inicjatywę w tej sprawie podejmowano kilkakrotnie (w 1922, 1923 i 1936/37 r.). We wniosku Rady Gminy z 1922 r. czytamy: „Kamienna jako punkt węzłowy kolei państwowych – Skarżysko i punkt fabryczno-przemysłowy ma wszelkie dane do szybkiego rozwoju, przeto pożądanym byłoby w interesie tak miejscowej, jak i okolicznej ludności utworzyć starostwo w Kamiennej z dołączeniem okolicznych gmin, a mianowicie: z powiatu koneckiego: Bliżyn, Chlewiska, Szydłowiec i miasto Szydłowiec; z powiatu iłżeckiego: Skarżysko Kościelne, Mirzec, Wielka Wieś, miasto Wierzbnik z byłą gminą Wierzbnik; z powiatu kieleckiego: gm. Suchedniów; z powiatu radomskiego: gm. Rogów³³”.

Natomiast w uchwale Rady Miasta z 9 XII 1937 r. stwierdzano: „jedynym racjonalnym [rozwiązaniem] i z punktu widzenia ogólnopaństwowego, potrzeb administracyjno-gospodarczych, i z uwagi na ukształtowanie geograficzne, [z powodu] naturalnego ciężenia terenów położonych w pobliżu m. Skarżyska-Kamiennej jest utworzenie powiatu w Skarżysku-Kamiennej³⁴. Koncepcja powołania do życia powiatu skarżyskiego przed wojną nie została zrealizowana. Trudno jest wyro-

³² Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APK), Urząd Wojewódzki Kielecki I, sygn. 7759, k. 74.

³³ APK, oddział w Starachowicach (dalej APS), Akta miasta Skarżysko-Kamienna (dalej AmSK), sygn. 11, k. 4. Cyt. za: K. Zemęła, *Skarżysko-Kamienna*, s. 37.

³⁴ APS, AmSK, sygn. 15, k. 7.

kować, co stało na przeszkodzie – opór władz powiatów, z których miano wykroić nową jednostkę administracyjną czy też może inercja biurokratyczna. Baz wątpienia natomiast rosła świadomość roli, jaką odgrywało miasto położone na styku trzech powiatów (kieleckiego, iłżeckiego i koneckiego)³⁵.

Także roli regionalnego ośrodka kulturalnego. Bowiem „infrastruktura” kulturalna, na początku dwudziestolecia międzywojennego raczej uboga, w ciągu następnych lat wyraźnie rozbudowuje się. Przy zakładach przemysłowych powstają stowarzyszenia kulturalne („Promień”, „Ognisko”), chóry, orkiestry, wciągające w orbitę swoich przedsięwzięć nie tylko mieszkańców miasta. Rodzą się inicjatywy prasowe („Głos Kamiennej”, „Echo Skarżyska”, oddział „Ziemi Radomskiej”). Organizowane są koncerty muzyczne, wystawiane przedstawienia teatralne. Skarżysko-Kamienna staje się ośrodkiem szkolnictwa ponadpodstawowego (gimnazjum, szkoła handlowa, szkoła rzemieślniczo-przemysłowa), przyciągającym młodzież z okolicznych wsi.

Wybuch II światowej wojny przerwał rozwój miasta. Dodajmy, że rządy niemieckie przyniosły, oprócz bezprzykładnego terroru, petryfikacją struktur administracyjnych na niższym (gminy) i średnim (powiaty) szczeblu. Ograniczenia wojenne i okupacyjne w sposób oczywisty skutkowały też słabnięciem więzi łączących miasto z otoczeniem.

Czasy okupacji i procesy migracyjne pierwszych lat powojennych spowodowały spadek zaludnienia Skarżyska-Kamiennej. Ale już od początku lat 50. powraca szybki trend wzrostowy, trwający do lat 90. I znowu, podobnie jak przed wojną, jego główne źródła są dwójakie: rozszerzanie granic administracyjnych miasta i rozwój przemysłu. Wypada ponownie odwołać się do liczb. W 1950 r. w Skarżysku-Kamiennej mieszkało 15,8 tys. osób, w dwadzieścia lat później 40,5 tys., w 1987 r. 49,5 tys., zaś w 1994 r. 51,5 tys. Trzykrotnie (w 1954, 1984 i w 2001 r.) do miasta przyłączano nowe tereny, tak że jego powierzchnia wzrosła do 61 km². W 1953 r. zrealizowano przedwojenne

³⁵ O dążeniu władz samorządowych mającym na celu nadanie miastu szczególnego statusu świadczy też pochodząca z 1938 r. uchwała RM w sprawie wystąpienia Skarżyska-Kamiennej z Powiatowego Związku Samorządowego, zob. „COP”, 1938, nr 12, s. 10.

zamierzenia – Skarżysko-Kamienna na ponad 20 lat uzyskało status miasta powiatowego, tyle że był to powiat miejski³⁶.

Przytoczone fakty i liczby sygnalizują „ilościową” stronę procesu wzrostu znaczenia Skarżyska-Kamiennej jako regionalnego centrum w II połowie XX w. Jego oddziaływanie na otoczenie miało wieloraki charakter. W pierwszym rzędzie wskazać należy na wspomniany już rozwój przemysłu, stwarzający ludności mieszkającej poza miastem możliwość zatrudnienia. Większość miejsc pracy powstała w związku z rozbudową do gigantycznych rozmiarów przedwojennej PFA, przemianowanej na Zakłady Metalowe. W szczytowym momencie rozwoju, tj. na początku lat 50., załoga przedsiębiorstwa liczyła ponad 20 tys. ludzi. W następnych latach nastąpiły wprawdzie znaczne redukcje, niemniej w 1958 r. liczba dojeżdżających do pracy w Skarżysku-Kamiennej wynosiła 9 tys. Jeszcze na początku lat 70. oceniano, że pracownicy zamiejscowi stanowili blisko $\frac{1}{4}$ ogółu zatrudnionych w mieście³⁷.

Oprócz funkcji regionalnego centrum rynku pracy Skarżysko-Kamienna odgrywało (i odgrywa) ważną rolę węzła komunikacyjnego. Dla naszych rozważań szczególnie istotne jest to, że rozbudowana komunikacja samochodowa i kolejowa umacniała więzi między miastem a jego otoczeniem. Nie chodziło tylko o dogodne dojazdy do pracy. Do Skarżyska-Kamiennej często udawano się po zakupy. W latach 70. oceniano, że miejski handel detaliczny obsługuje 25 tys. mieszkańców strefy podmiejskiej. Kontakty z otoczeniem wynikały także z rozwoju w mieście szkolnictwa ponadpodstawowego. Według stanu z roku 1969/70 w szkołach przyzakładowych, zawodowych i technikum kształciło się 5 tys. uczniów, natomiast w liceach 1,3 tys. Zwraca uwagę dominacja szkolnictwa zawodowego, co wynikało z potrzeb

³⁶ W. Grzelka, *Zagadnienia demograficzne Skarżyska-Kamiennej*, [w:] *Skarżysko-Kamienna. Studia*, s. 172-173; T. Wojewoda, *Burzliwe stulecie*, [w:] *Mała ojczyzna Skarżysko-Kamienna, dziedzictwo kulturowe i środowisko naturalne*, red. P. Kardys i inni, Skarżysko-Kamienna 2010, s. 225 nn. Warto zwrócić uwagę na koncepcję znacznego poszerzenia granic miasta, praktycznie prawie o cały obszar dzisiejszej gminy Skarżysko Kościelne. Koncepcja ta, sformułowana na początku lat 80., została zrealizowana w małej tylko części, do Skarżyska-Kamiennej w 1984 r. przyłączono jedynie Łyzwy i Nowy Młyn, zob. T. Wojewoda, *W II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, [w:] *Dzieje gminy Skarżysko Kościelne*, Skarżysko Kościelne 2010, s. 308-309.

³⁷ J. Rejman, *Skarżysko-Kamienna na tle regionu*, [w:] *Skarżysko-Kamienna. Studia*, s. 252 nn.

rynku pracy. Integrującą rolę odgrywały także placówki kulturalne, dom kultury, kina, biblioteki.

Podsumowując rolę Skarżyska-Kamiennej w czasach PRL można posłużyć się opinią J. Rejmana: „Wytworzyły się w omawianym ośrodku istotne funkcje centralne, które to ważne miasto przemysłowe łączą z najbliższym i dalszym zapleczem wiejskim”³⁸. Zatem powojenne, ale w dużym stopniu i przedwojenne Skarżysko, pełniło rolę ośrodka integrującego gospodarkę, społeczeństwo i kulturę określonego obszaru. Pozostaje jednak do rozważenia zasadnicza kwestia: czy rzeczywiście, w odniesieniu do wspomnianych dwóch okresów, można mówić o istnieniu regionu skarżyskiego? Wydaje się, że w czasach II RP mamy do czynienia dopiero z procesem formowania poczucia lokalnej tożsamości, „swojskości”. Tożsamości – przypomnijmy – elementu przecież nieodzownego dla istnienia regionalnej wspólnoty. Ówczesna prasa pisała, że miasto „rozwija się w iście amerykańskim tempie”. Porównanie z Ameryką można odnieść – w odpowiedniej skali i z odpowiednią poprawką – do skarżyskiego społeczeństwa. Podobnie jak tam, tak i tu w tygł (melting pot) mieszały się różne komponenty społeczne, wytwarzała się nowa jakość. Proces ten miał swoją kontynuację po 1945 r. Do Skarżyska znowu napływała ludność z różnych środowisk, z różnych części Polski. Jednakże kształtowanie się społeczności regionalnej utrudniały nowe przeszkody. Władze komunistyczne początkowo z wrogością, a później z dużą dozą nieufności traktowały przejawy regionalizmu³⁹. Samo pojęcie „region” zapełniano raczej treścią gospodarczą i administracyjną niż kulturową.

Dopiero przemiany 1989 r. w Polsce, powstanie w ich wyniku demokratycznego państwa ale i rozwój samorządności, stworzyły możliwość pełniejszego artykułowania lokalnych i regionalnych aspiracji. Także dla Skarżyska-Kamiennej i jego okolic. Wzrastało poczucie własnej odrębności środowiskowej i kulturowej, niepowtarzalności – choć wpisanych w dzieje narodowe – losów historycznych. Dodać należy, że po dwudziestoczteroletniej przerwie (1975–1999) spowo-

³⁸ Ibid., s. 257.

³⁹ Szerzej zob. D. Konieczka-Śliwińska, *W poszukiwaniu źródeł współczesnej edukacji regionalnej. Regionalizm polski na przełomie wieków*, [w:] *Toruńskie spotkania dydaktyczne II. Region w edukacji historycznej. Nauka – doradztwo – praktyka*, Toruń 2005, s. 41-42.

dowanej „gierkowską” reformą administracyjną, u schyłku ubiegłego stulecia miasto ponownie stało się siedzibą starostwa. Przywołując ponownie przytoczoną wcześniej definicję: „wiedza o regionie [zaczęła] wyzwalać inicjatywy społeczne, wytwarzać przywiązanie do rodzinnych stron u jego mieszkańców”. W procesie budowania regionalnej tożsamości rolę nie do przecenienia odgrywały i odgrywają instytucje kulturalne (muzeum, domy kultury) oraz stowarzyszenia (oddziały PTH, PTTK, LOP, Stowarzyszenie Praosada „Rydno” i inne). Za ich sprawą miniona dekada obfitowała w liczne inicjatywy, wpisujące się we wspomniany proces⁴⁰. Ważne jest również to, że społeczna aktywność uzyskała wsparcie ze strony władz samorządowych, rozumiejących potrzebę umacniania więzi konstytuujących Małą Ojczyznę – region skarżyski.

Na koniec pozostaje odnieść się do kwestii granic regionu, którego ośrodek centralny stanowi Skarżysko-Kamienna. W sposób naturalny przynależą doń miejscowości należące obecnie do powiatu skarżyskiego. Natomiast zasięg oddziaływania regionalnego centrum jest większy, z pewnością dotyczy też granicznych gmin powiatów starachowickiego i szydłowieckiego. Wydaje się jednak, że wyznaczanie wyraźnych granic regionu jest na chwilę obecną niecelowe, można bowiem nadal mówić o ciągłym procesie jego „stawania się”.

The land or the region of Skarżysko?

Noticeable culture development as well as market economy improvement achieved within the last decade have served as the basis for the local elite to introduce the term Skarżysko lands into historical research. Undoubtedly, the interest in such a term has been generated by the formation of Skarżysko district including within its boundaries the villages and settlements that have always been located in the area.

⁴⁰ Ostatnie lata przyniosły prawdziwy wysyp publikacji traktujących o historii i kulturze regionu, odnotować należy również sesje popularnonaukowe, pikniki archeologiczne i rekonstrukcje epizodów historycznych.

The historical facts concerning the present town together with the surrounding area presented in this study prove that the boundaries of the region or land have never been permanent. However, the town has always been the economic and cultural center. Therefore, I have undertaken the effort to familiarize the reader with the origins of the Skarżysko region from the primaeval times onwards till the close of the twentieth century. One should not be surprised with the initiative for writing this study as almost all local societies strive, successfully or not, for placing their local homeland history within the general history processes and aspects.

Another aim of this study is to present the local people in power with the facts of the past that could be used to unite the center of the region with its surrounding villages and communes.

translated by
Magdalena Kardys